

Nr 539

Av herr Hermansson m. fl., om utredning rörande ett ökat samhälleligt inflytande över näringslivet.

(Lika lydande med motion nr 447 i Första kammaren)

Vårt lands näringsliv kännetecknas av en mycket stark koncentration av produktion och kapital. Några grundläggande fakta skall anföras till belysning av dessa förhållanden.

Under de senaste årtiondena har en fortsatt koncentration av sysselsättning och omsättning ägt rum till de större arbetsställena. Denna tendens har gjort sig gällande, med större eller mindre styrka, inom alla näringsgrenar. I sina kommentarer till 1951 års företagsräkning framhöll kommerskollegium: »De större företagens andel har undergått viss relativ ökning, men framför allt har deras betydelse med hänsyn till omsättning och sysselsatta personer stegrats avsevärt.»

Denna koncentrationsprocess uteslöt inte en ökning av de minsta arbetsställets absoluta antal inom vissa näringsgrenar. Men den starka ökningen av antalet sysselsatta personer liksom av omsättningen under perioden 1931—1951 föll till sin övervägande del på de medelstora och större arbetsställena.

Det kan nämnas att inom vissa avgörande näringsgrenar hade ingen ökning av antalet arbetsställen ägt rum. Det gällde industri och hantverk, där en obetydlig minskning av antalet arbetsställen skett, samt jordbruk, där antalet bruksdelar undergått en kraftig och alltmera markant nedgång.

Ännu kraftfullare framstod koncentrationsprocessen när i stället för arbetsställen (vilka utgör enheten såväl i den årliga industristatistiken som i de hittillsvarande företagsräkningarna) företag, koncerner och andra former för sammanslutningar studerades.

Någon ny företagsräkning har ännu inte genomförts, och något nytt jämförelsematerial omfattande hela näringslivet finns alltså icke tillgängligt. För industriens del visar emellertid den årliga statistiken, att samma tendenser fortsatt att gälla som kunnat påvisas under hela 1900-talet.

De stora företagen

Även på företags- och koncernplanet är den fortsatta koncentrationsprocessen påtaglig. Den försiggår i en rad olika former, genom att storföretag uppköper mindre företag, genom fusioner mellan stora företag, genom olika former för samverkan.

Inom en rad branscher har ett eller ett par företag en helt dominerande

ställning. Denna fråga har tidigare belysts bl. a. av nyetableringssakkunniga och varudistributionsutredningen. Den fortsatta koncentrationen har under de senaste åren ytterligare förstärkt de stora företagens ställning på marknaden.

En sammanställning av uppgifter för de 50 största industriföretagen visar sålunda, att dessa år 1960 hade sammanlagt 408 000 anställda, vilket motsvarade 47 procent av hela antalet anställda inom den svenska industrien år 1959. Med avdrag för vissa utlandsanställda blir den totala sysselsättningen i storföretagen 357 000 personer, motsvarande 41 procent av sysselsättningen inom industrien.

Den sammanlagda omsättningen för de 50 storbolagen uppgick år 1960 till 23 790 miljoner kr. och med avdrag för viss till utlandsföretag hänförlig produktion till 21 790 miljoner kr. Detta motsvarade 50 resp. 46 procent av industriens hela tillverkning för avsalu år 1959.

De gjorda jämförelserna gör inte anspråk på fullständig exakthet. De ger emellertid en uppfattning om den dominerande ställning som de stora koncernerna har inom den svenska industrien genom att de 25 största företagen svarar för inemot 1/3 och de 50 största företagen för inemot 1/2 av total sysselsättning och omsättning.

Samverkan i monopolistiska överenskommelser och organisationer förstärker ytterligare storföretagens maktställning. Vissa produktionsområden i det moderna svenska samhället är fullständigt täckta av monopolmakt och monopolistiska överenskommelser. De utgör genomorganiserade marknader, där dominerande storföretag och reglering genom konkurrensbegränsande avtal bestämmer strukturen. Nätet av branschorganisationer eller allmänna intresseföreningar, vilket omfattar praktiskt taget alla områden av industrien, kommunikationerna, handeln, försäkringsväsendet, bankväsendet o. s. v., innebär ur ekonomisk synpunkt ytterligare ett steg i den reella centralisationen av kapitalet.

Banker och finanskapital

Inom bankväsendet har försiggått en liknande koncentrationsprocess och monopolbildning som inom näringslivet i övrigt. Koncentrationen av bankkapitalet har lett till uppkomsten av mäktiga monopolistiska sammanslutningar inom bankväsendet, till bildandet av ett fåtal storbanker, som drar in de små bankerna under sitt inflytande och förvandlar dem till filialkontor och som i sina händer koncentrerar en allt större andel av det växande bankkapitalet.

Antalet affärsbanker i vårt land har undan för undan minskat, och av fem banker verksamma år 1910 är nu endast en kvar. Samtidigt med den kraftiga ökningen av affärsbankernas inlåning och omslutning liksom av deras egna fonder har storbankernas andel starkt tillväxt. De tre största bankerna hade år 1959 66,7 procent av de egna fonderna i samtliga affärsbanker. De tre största privata bankerna hade samma år 63,1 procent av omslutningen i samtliga affärsbanker.

Väsentligt är också att affärsbankernas roll förändrats. Bankkapital och industrikapital har i betydande utsträckning sammanflätats, vilket lett till uppkomsten av finanskapital. Denna process får inte ses schematiskt. Det handlar här om ett helt nät av relationer mellan det moderna kreditväsendets olika områden samt industrien, handeln o. s. v.

Sammanflätningen av vad man med en förkortning kan kalla bankkapital och industrikapital kommer till synes i en mångfald företeelser: ömsesidiga aktieinnehav, personalunion mellan styrelser etc. Detta innebär inte att alla finanskapitalistiska grupper, att all storfinansiell makt är uppbyggd på sammanflätning mellan bank- och industriintressen. Det finns också finanskapitalistiska grupperingar, som bevarat en relativ oavhängighet av de stora affärsbankerna. De omkring dessa bildade grupperingarna tilldrar sig emellertid ett speciellt intresse genom den starka finansiella koncentration som de representerar.

Storbankerna liksom också de stora försäkringsbolagen har en mycket stark maktställning som både kapitalförvaltare och kreditgivare genom de stora kapitalbelopp som de behärskar. Det kan erinras om att affärsbankernas tillgångar vid slutet av 1959 uppgick till 23 1/2 miljarder kronor och försäkringsbolagens till 17 1/2 miljarder kronor eller sammanlagt 41 miljarder kronor. Detta motsvarade 63 procent eller nära två tredjedelar av samtliga kreditinstituts tillgångar.

Personalunioner

Redan innehavet av betydande poster obligationer och aktier i olika företag — för affärsbankernas del främst genom olika holdingbolag — ger banker och försäkringsbolag betydelsefulla maktpositioner. Dessa förstärks genom den sammanflätning som föreligger mellan deras intressen och som framträder i ömsesidiga aktieinnehav samt direkt eller indirekt styrelsegemenskap.

Om personalunionen mellan bankerna och industrien har tidigare gjorts offentliga undersökningar. Den nu arbetande s. k. koncentrationsutredningen kommer säkert att ge ytterligare material till belysning av denna fråga. Det föreligger emellertid redan nu uppgifter som synes visa ett ökat både absolut och relativt inflytande för de största bankerna. Det enligt vissa grunder beräknade kapitalet i de med de fyra största affärsbankerna genom personalunion förbundna aktiebolagen uppgick år 1955 till inte mindre än ca 32 miljarder kronor, vilket jämfört med tidigare undersökningar representerade en större del i förhållande till den samlade privata förmögenheten.

Antalet styrelsemandat i olika bolag som innehas av styrelseledamöterna och direktörerna i de största affärsbankerna är mycket stort. År 1961 utgjorde det för Skandinaviska banken 270 styrelsemandat i 199 olika aktiebolag, för Svenska handelsbanken 169 styrelsemandat i 140 olika aktiebolag samt för Stockholms enskilda bank 263 styrelsemandat i 175 olika aktiebolag.

Styrelsemandaten i andra företag är i många fall förenade med aktieinne-

hav genom holdingbolag eller bankerna närstående intressen. Personalunionen kan vara uttryck för växlande förhållanden mellan bankerna och övriga företag, men den synes i regel vara uttryck för någon form av sammanflätning av deras intressen.

De industriföretag det här handlar om är inte vilka som helst. Till de företag som genom personalunion, aktieinnehav o. s. v. är förbundna med de stora affärsbankerna hör landets allra största industrier. Av de 50 största industriföretagen räknat efter omsättningens storlek år 1960 var 9 statliga, kommunala eller stående under viss statlig kontroll. I återstående 41 storföretags styrelser fanns representanter för någon av bankerna i 37. I 36 fall gällde styrelsegemenskapen någon av de tre storbankerna. Även återstående storföretag synes på olika vägar förbundna med storbankerna — via deras holdingbolag etc.

Aktieäggande och kontroll

Även om det finnes ett icke obetydligt antal aktieägare i landet — enligt 1950 års folkräkning hade 199 000 personer tillgångar placerade i aktier — synes den avgörande kontrollen över betydande delar av bankerna, försäkringsbolagen, industrien, handeln o. s. v. ligga hos ett litet antal personer och finansgrupper. Redan koncentrationen av aktieäggandet är stark. Medan samtliga aktier i de svenska bolagen ägs av en grupp motsvarande ca 3 procent av hela befolkningen, innehas huvudparten av aktierna eller två tredjedelar av hela aktievärdet av en minoritetsgrupp omfattande inte mer än 0,2 procent av befolkningen.

Den faktiska kontrollen över de stora bankerna, försäkringsbolagen och industrikoncernerna utövas emellertid av en ännu mera begränsad grupp. Publicerade undersökningar visar, att på de stora aktiebolagens årsstämmor röstmajoriteten vanligen ligger hos ett fåtal personer, ofta endast en eller två. En genomgång av röstprotokoll från ett antal storföretags årsstämmor ger vid handen att kontrollposterna av aktier i många fall innehas av de finanskapitalistiska grupperingarna omkring de största bankerna och med dem förbundna intressen.

Även om institutionerna tycks spela en växlande roll handlar det här givetvis till sist om människor av kött och blod, om enskilda finanskapitalister och finansfamiljer samt deras maktställning. Det är mycket vanskligt att söka ge en sammanfattande siffra för den makt som exempelvis de femton mest inflytelserika finansfamiljerna — Wallenberg, Wehtje, Broström, Johnson, Bonnier o. s. v. — besitter inom svenskt näringsliv. Många data är okända, och en rad svåra problem uppställer sig vid beräkningarna. En viss föreställning om denna finansiella maktkoncentration ger emellertid uppgiften, att av de ovan nämnda 50 största industriföretagen inte mindre än 38 (av 41 helt privatägda) står i direkt sammanhang med någon inom en liten grupp av 15 finansfamiljer eller enskilda finanskapitalister. Återstående tre företag är genom personalunioner etc. indirekt förbundna med gruppen. Denna är också representerad i de tre största bankerna och i de stora privata försäkringskoncernerna.

Församhälleligad produktion

Den utvecklingsprocess i riktning mot en allt starkare koncentration av ägande av och kontroll över kapitalet som här schematiskt skildrats kan ses från två sidor. Dels innebär den en maktkoncentration till ett litet antal institutioner och personer, vilken står i motsättning till den demokratiska utvecklingen. Dels innebär den också att produktionsprocessen får en alltmera samhällelig karaktär, att de olika näringsgrenarna och företagen kommer i ett allt starkare beroendeförhållande till varandra.

En allt skarpare motsättning hotar att uppstå mellan denna produktionsens samhälleliga karaktär och det privata ägandet till de avgörande produktionsmedlen och tillägandet av produktionens frukter. Samhället måste på olika sätt söka lösa denna konflikt. Det framstår som alltmera nödvändigt och naturligt att samhället genom olika medel skaffar sig inflytande över de stora företagen och över näringslivet som helhet.

Samma förhållande kan uttryckas så, att det för ett växande antal medborgare framstår som naturligt att betrakta såväl produktionen som fördelningen av dess frukter som en gemensam angelägenhet. Det formella ägandet av produktionsmedlen godkännes inte längre som enda källa för kontrollen av och bestämmanderätten över företagen. Löntagarna anser med skäl att deras arbetsinsats konstituerar rätt att vara med och bestämma över användningen av de produktionsmedel, som skapats genom deras arbete.

Det är ingen nyhet att samhället på olika sätt söker kontrollera och begränsa den makt, som koncentrationen av produktion och kapital ger. Man kan erinra om bank- och fondinspektionens samt försäkringsinspektionens arbetsuppgifter, om den statliga pris- och kartellövervakningen, om bestämmelser i syfte att bevara råvarutillgångar och andra produktiva resurser i inhemsk ägo, om regler i aktiebolagslagen, om bestämmelser rörande bankers och försäkringsbolags medelsplacering o. s. v.

Den alltmer tilltagande koncentrationsprocessen jämte olika problem som den ekonomiska utvecklingen själv ställt på dagordningen gör det emellertid enligt vår mening angeläget att överväga formerna för ett ökat samhälleligt inflytande över företag och tillgångar, som i verkligheten redan har en samhällelig karaktär men nu står under ensidig kontroll av privata ägarintressen. Dessa frågor bör övervägas jämsides med den utredning som bedrivs om koncentrationens omfattning och former. Vi vill här peka på några frågeställningar som därvid borde prövas.

Inflytande och planering

1. Tillsättandet av ett särskilt planeringsråd är utan tvivel ett viktigt framsteg. Redan har emellertid tvivel uppstått om rådets uppgifter är tillräckligt bestämt angivna och om det kan ge en tillräckligt kraftfull ledning inom det område där det har att verka. Det förefaller oss otillräckligt att begränsa ett planeringsråds uppgifter till en »ramplanering» eller till att enbart göra »ekonomiska framtidsbedömningar». Det allt intimare sammanhanget mellan olika produktionsgrenar och företag, de stora omvälvningarna på teknikens och produktionslivets område, målsättningen att

åstadkomma en jämn och snabb ökning av produktionen samt att bevara full sysselsättning är endast några av de skäl som talar för att samhället måste ingripa planerande i näringslivet i stort. De stora avgörande investeringarna i nya produktionsgrenar, den långsiktande lokaliseringpolitiken och fördelningen av resurserna på olika användningsområden bör avgöras av samhället. Det kan i sammanhanget erinras om att en rad länder, även sådana med borgerligt styre, har en mera långtgående planering av näringslivet än vi i Sverige hittills tillämpat.

2. Frågan om samhällets direkta engagemang, som hel eller delvis ägare, genom kreditåtaganden o. s. v., i olika näringsgrenar och företag synes bli alltmera aktuell. Det senaste exemplet är avtalet om Uddevallavarvet och den stora kreditgarantien för varvsindustrin. Medan privata kapitalintressen annars kräver att staten skall hålla fingrarna borta från näringslivet, ropar de på hjälp och kräver att samhället skall kasta ut en livboj, så snart de råkar ut för storm och hotas av förlisning. Det är naturligt att samhället säkrar sysselsättningen i avgörande företag och näringsgrenar, men det kan inte anses tillfredsställande att detta skall ske planlöst och endast genom insatser i bankruttrade företag. Och när samhällsingripanden sker som innebär betydande engagemang måste det anses nödvändigt att samhället säkrar sig ett avgörande inflytande i de företag det gäller. Man kan givetvis inte schematiskt ange de former och den utsträckning ett samhällsengagemang bör ha, men vissa principer borde kunna utarbetas och viss planläggning ske så att nödvändiga ingripanden kan ske snabbt och effektivt.

3. Särskilt allvarligt är det när starka privata kapitalintressen genomdriver en samordnad produktionsbegränsning i syfte att hålla priserna på sina produkter uppe. Detta innebär ett slöseri med produktionsmedel och andra resurser, som icke borde få förekomma. I annat sammanhang har vi tagit upp frågan om tänkbara motåtgärder inom ramen för de pris- och konkurrensövervakande organens arbete. För att komma till rätta med produktionsbegränsningar torde emellertid även andra samhällsliga åtgärder vara erforderliga.

4. I det föregående har erinrats om olika former för samhällets kontroll av och inflytande över användningen av stora kapitaltillgångar. Detta inflytande har emellertid hittills huvudsakligen varit av begränsande slag, d. v. s. det drar upp vissa regler och gränser som icke får överskridas. Samhällets inflytande bör emellertid också ges en positiv inriktning, så att användningen av resurserna mera direkt kan påverkas och en planerad hushållning bli möjlig. Olika former för samhällets inflytande kan här tänkas från representation i styrelserna för de största företagen till direkt inflytande över investeringar och produktion.

5. I sammanhanget bör uppmärksammas frågan inte blott om inflytande genom styrelserna för bank-, försäkrings- och industribolag utan även genom holdingbolag och andra institutioner för kontroll. En viktig form för ägande och bevarande av stora förmögenheter samt för utövande av kon-

trollen över intressen inom skilda företag synes stiftelserna ha blivit. Dessa är samtidigt i hög grad undandragna insyn från allmänheten. En stor del av stiftelserna är enligt gällande lagstiftning undantagna från såväl anmälan som tillsyn. Beträffande de hos länsstyrelserna anmälda stiftelserna har genom riksdagens upplysningstjänst gjorts en särskild undersökning. Denna utvisar att hos 20 länsstyrelser år 1951 var inregistrerade sammanlagt 4 380 stiftelser med tillgångar uppgående till sammanlagt 251 miljoner kronor. År 1961 var motsvarande siffror: 4 749 stiftelser med tillgångar om 376 miljoner kronor. I dessa siffror ingår emellertid icke ett antal av de största privata stiftelserna med mycket omfattande tillgångar. Det kan i sammanhanget nämnas att t. ex. Alice och Knut Wallenbergs stiftelse innehar dominerande aktieposter i såväl Stockholms enskilda bank som de bägge investmentbolagen Investor och Providentia.

Med hänvisning till det anförda yrkas,

att riksdagen i skrivelse till Kungl. Maj:t begär utredning om formerna för ett ökat samhälleligt inflytande över näringslivet, särskilt de största företagen inom bank- och försäkringsväsendet, industrien, handeln o. s. v.

Stockholm i januari 1963

C.-H. Hermansson

H. Hagberg

Gunvor Ryding

Henning Nilsson

Helmer Holmberg